

ŽMOGAUS ŪKINĖ VEIKLA IR JOS PASKATŲ KITIMAS

ZIGMAS LYDEKA

Pradinis ir galutinis visuomenės elementas yra žmogus. Jis, nagrinėjamas tik kaip gamtos produktas, yra abstrakcija. Visuomenės gyvenimo sąlygos, jo raida suteikia žmogui tam tikrą savybių ir sugebėjimų. Žmogus reaguoja į vidinių organinių procesų, taip pat išorinės aplinkos poveikį. Tokios reakcijos supratimas yra itin reikšmingas analizuojant žmogaus veiksmus arba elgesio aktus, nulemtus jo poreikių. Iš tikrųjų poreikiai yra būdingi žmogui ir jų tenkinimas verčia žmones atlikti tam tikrus veiksmus, užsiimti ūkine veikla. Šiame straipsnyje nagrinėjama ūkinė veikla ir jos paskatos, kaip svarbios žmogaus egzistencijos prielaidos, neneigiant jų glaudaus ryšio su kitais žmonijos gyvenimo elementais.

Žmogaus poreikiai ir ūkinės veiklos samprata

Ūkinės veiklos tikslas – gauti tam tikrų vertybių, tenkinančių konkrečius poreikius arba užtikrinančių šių poreikių tenkinimo priemones. Šį procesą lemia dvi esminės, glaudžiai susijusios ir viena kitą lemiančios aplinkybės: ūkinės veiklos paskatos (motyvai) – vidiniai žmogaus norai ir galimybės; ekonominės veiklos sąlygos (aplinka) – išorės teikiamos galimybės. Pastarųjų evoliucija veikė viso ūkinio gyvenimo kitimą taip, kaip ūkinio gyvenimo evoliucija turėjo poveikį ūkinių paskatų ir aplinkos formavimuisi bei kitimui.

Individualius žmogaus poreikius lemia jo vidinės fiziologinės-psichologinės pusiausvyros, taip pat viso organizmo ir išorinės aplinkos pusiausvyros pažeidimas [15, p. 36]. Žinoma, šios pusiausvyros savo turiniu ir būkle yra abipusės, taip pat specifinės kiekvienam žmogui atskiromis išsivystymo stadijomis, skirtingose vietose. Jeigu kitas aplinkybes laikysime nekintamomis, tai paminėtos pusiausvyros visada yra tokia žmogaus būseną, kuri atitinka jo egzistencijos išsaugojimą ir normalaus funkcionavimo užtikrinimą. Ši būseną nėra nekintama – ji nuolat yra pažeidžiama vidinių žmogaus

organizmo procesų ir naujų išorinių veiksnių. Žmogus stengiasi atgauti pažeistas pusiausvyras, atlikdamas tam tikrus veiksmus ir kartu reaguodamas į pusiausvyrų pažeidimą. Žmogaus veiksmas tęsiasi tol, kol nepasiekiamas priimtina nauja pusiausvyros būklė. Todėl ekonomistai atsiradusį neatitikimą tarp dabartinės ir geidžiamos būsenų, nepasitenkinimą esama padėtimi ir norą įveikti šį neatitikimą (t. y. atgauti pažeistas pusiausvyras) ir vadina poreikiu.

Kuo labiau išsivystę žmogus ir išorinė aplinka, tuo sudėtingesnė pusiausvyrų būklė, tuo lengviau jos pažeidžiamos. Visa tai lemia poreikių įvairovę, nuolatinį atsinaujinimą ir kiekybinį-kokybinį kitimą – ankstesnių nykimą, transformavimąsi, diferencijavimąsi ir naujų atsiradimą. Visuomenės gyvenimo sąlygos ne tik keičia poreikių mastą ir struktūrą, bet daug lemia poreikių tenkinimo būdus. Poreikių tenkinimas verčia žmones būti racionaliais, nuovokiais ir įžvalgiais, atlikti tam tikrus elgesio aktus, vykdyti konkrečią veiklą, ieškoti ir sąmoningai kurti materialias poreikių tenkinimo sąlygas. Žmogaus elgesio aktas bendriausiu požiūriu gali būti suvoktas kaip bet kokia jo reakcija į pažeistų pusiausvyrų atkūrimą, t. y. reakcija į poreikį. Šie aktai yra tarpusavyje susiję, labai įvairūs [15, p. 45]:

- suvokti (t. y. sąmonės kontroliuojami) ir instinktyvūs (nesąmoningai ir mechaniškai atliekami);
- utilitarūs (orientuoti į didžiausią ūkinę naudą), hedonistiniai (į didžiausią pasitenkinimą) ir objektyvūs (į konkretų mokslinį, techninį, meninį ar kitokį efektą);
- racionalūs ir fiziškai motyvuoti (kai stengiamasi pamėgdžioti kitus), principų motyvuoti (kai elgesį lemia ne siekiama nauda, pasitenkinimas ar objektyvus efektas, o įsitikinimai, pareiga, baimė, pavydas, tingumas ir kt.);
- nulemti materialių poreikių (maisto, drabužių, savisaugos ir t. t.) arba dvasinių poreikių (pažinimo, bendravimo, estetinio pasitenkinimo, religinių įsitikinimų ir kt.);
- sąlygoti pačių poreikių tenkinimo arba poreikių tenkinimo sąlygų sukūrimo;
- skatinami aktyvaus veikimo arba pasyvumo (susilaikymo nuo tam tikrų veiksmų, pvz., atsisakymas pirkti prekę);
- nukreipti į išorinę aplinką arba tiesiogiai į kitus žmones, save, mistines būtybes ar kitus reiškinius;
- reguliariai atliekami arba irreguliarūs, atsitiktiniai;
- socialinės kilmės arba organinės, nesocialinės prigimties.

Žmonės, atlikdami įvairius veiksmus, sueina į tam tikrus socialinius ryšius, kurių pobūdį vėlgi lemia poreikių struktūra ir jų tenkinimo sąlygos, įvairios motyvacijos schemos. Todėl svarbu suvokti:

- a) tiesioginius ir netiesioginius žmonių tarpusavio ryšius, jų idealumą, realumą ir intensyvumą;
- b) išorinės aplinkos poveikį žmonių ryšiams ir jų grįžtamąją įtaką išorinei aplinkai;
- c) izoliuotą veiklą ir kolektyvinio bendravimo būtinybę;
- d) masinį poveikį individualiai veiklai arba jos stichiskumą;
- e) poveikį kitiems ir reakciją į kitų veiksmus;
- f) tarpininkavimo galimybę ir būdus;
- g) žmonių tarpusavio ryšių pastovumą, perimamumą, tęstinumą ir modifikavimąsi.

Iš tikrųjų svarbu suprasti, kaip individualūs, tam tikru požiūriu stichiški veiksmai ir jų nulemti ryšiai tampa visuotinai pripažintais, dėsningais, priimtinais tam tikrą laiką tarpą, sudarančiais ūkinės veiklos turinį. Kitaip tariant, būtina išsiaiškinti kiekvienos ūkinės sistemos nulemtas žmonių veiklos visuotines paskatas ir jų kitimo dėsningumus.

Terminai *ūkis* (individualus, nacionalinis, pasaulinis) ir *ūkinė veikla* yra kilę iš vokiečių kalbos (*Wirtschaft*) ir vartojami kitose šalyse (tuo tarpu anglų, italų ir kitose kalbose tokio termino nėra; čia įprasta vartoti ekonomikos terminus). Bendros nuomonės dėl ūkinės veiklos turinio irgi nėra. Skirtini tokie ūkinės veiklos aiškinimo variantai:

1) dauguma autorių mano, kad ūkinė veikla yra socialinis reiškiny. Šio aiškinimo šalininkai susidurdavo su tokia problema – visus ar tik dalį socialinių reiškinių priskirti ūkinei veiklai. Kriterijumi, išskiriančiu ūkinius veiksmus iš socialinių reiškinių visumos, atskirais istoriniais laikotarpiais pasirinktas turtas, naudingumas, kaina ar kt;

2) manoma, kad ūkinė veikla apima socialinius reiškinius, objektyviai ar subjektyviai nulemtus ekonominio principo reikalavimų, t. y. atitinkančius rezultatų maksimizavimo mažiausiomis išlaidomis principą. Esminis tokios ūkinės veiklos sampratos ribotumas yra tas, kad ji labiausiai paaiškina (nors ne visada) tik mikrolygio realią ūkinę veiklą. Tuo tarpu makrolygio ūkinius reiškinius ne visada įmanoma paaiškinti vadovaujantis ekonominio principo reikalavimais;

3) laikomasi nuostatos, kad žmogaus veikliajame gyvenime yra svarbus reguliuojamasis-motyvuojamasis poveikis, kurį lemia kiti socialiniai fenomenai arba bendros visuomeninės aplinkybės (pvz., teisės normos ar tradicijos). Taigi veiksmai, kurie yra motyvuoti, reguliuojami teisės sistemos, turėtų būti priskiriami ūkinei veiklai;

4) manoma, kad pagrindinis ūkinės veiklos požymys turėtų būti žmogaus veiksmų būtinumas arba priverstinumas. Taigi ūkinius veiksmus nulemia vidinė, taip pat neorganizuota išorinė prievarta, kurios objektas – daiktai, ir keičianti žmonių tarpusavio ryšius. Šiuo atveju diskutuojama dėl prievaratos objekto – ji nukreipta į daiktus ar į žmones;

5) ūkinės veiklos pagrindimas siejamas su gyvenimo sferos (prekybos, žemės ūkio ar gamybos), kurioje reiškiasi ta veikla, išskirtiniais ypatumais. Manoma, kad ūkine veikla laikytini tie socialiniai-ekonominiai reiškiniai, kurie nulemti, pvz., mainų arba gamybos. Tačiau šiuo atveju sudėtinga pagrįsti, kas yra pati gamyba ar mainai;

6) kartais ekonomikos teorijoje gamybos veiksmai susiaurinami ir pakeičiami vien darbo veiksmams ir tik jie įtraukiami į ūkinės veiklos sampratą. Šiuo atveju ūkinėje veikloje nefiksuojami rentiniai ar kiti nedarbinės kilmės santykiai;

7) ūkine veikla vertėtų laikyti tik tą, kuria siekiama tenkinti žmonių materialius poreikius. Čia ignoruojama ūkinė veikla, kuria siekiama kurti poreikių tenkinimo sąlygas;

8) ūkinei veiklai priskiriami tik tie veiksmai, kurie kuria materialių poreikių tenkinimo sąlygas. Šiuo atveju ūkinei veiklai nepriskiriami žmonių veiksmai, susiję su tiesioginiu poreikių tenkinimu;

9) ūkinę veiklą sudaro visi žmonių veiklojo gyvenimo socialiniai veiksmai, skirti tiek poreikiams tenkinti, tiek ir užtikrinti tų poreikių tenkinimo sąlygas [15, p. 104]. Tokie veiksmai yra sąmoningi, aktyvūs, motyvuoti, tikslingi ir racionalūs. Be to, svarbu įvertinti, jog ūkinė veikla yra vidinė sudedamoji didesnės apimties gyvybinės žmogaus veiklos sistemos dalis [2, p. 7].

Pastaroji ūkinės veiklos samprata yra labiausiai priimtina ir jos bus laikomasi toliau. Jos priimtinumą lemia tai, kad čia fiksuojama pagrindinė ekonomikos problema – žmonių norų ir jų galimybių neatitikimas. Tiesioginis poreikių tenkinimas yra žmonių beribis noras, esminė veiklojo gyvenimo nuostata. Tuo tarpu poreikių tenkinimo sąlygų užtikrinimas yra prie-

monė šiam tikslui pasiekti. Kadangi priemonių rinkinys per tam tikrą laiką ir konkrečioje vietoje yra ribotas, todėl žmonės priversti rinktis poreikių tenkinimo galimybes, jas tobulinti. Taigi žmonijos dabartis ir ateitis priklauso nuo sugebėjimo užsitikrinti savo egzistencijos sąlygas, t. y. nuo sugebėjimo spręsti pagrindinę ekonomikos problemą, kuriant poreikių tenkinimo sąlygas, didinant savo galimybes. Suprantama, kad žmogaus veiksmų seka, susijusi su poreikių tenkinimo sąlygų kūrimu (t. y. savo galimybių didinimu), yra gerokai ilgesnė. Taigi ūkio istorinę raidą, jo pažangą galima paaiškinti, analizuojant šios veiksmų sekos didėjimą ir kitimą.

Literatūroje yra pateikiama ūkinės veiklos, kaip tam tikrų veiklos aktų, ontologinių schemų [3, p. 115]. Jose nurodomos tokios atributinės funkcinės ūkinės veiklos vietos: veikėjas (žmogus); veikimo priemonė; veikimo priemonės panaudojimo būdo žinojimas (veikėjo atributas); veiksmas (veikėjo ir jo akcijos priemonės atributas); veikėjo aktyvumo nuostata (tikslas, arba funkcija, arba užduotis); medžiaga (kuri vykstant procesui tampa rezultatu); veiklos akto rezultatas (suprantamas kaip medžiaga, kuri paveikta proceso).

Būtinybę, motyvuotą norą įveikti beribių poreikių ir ribotų jų tenkinimo galimybių neatitikimą toliau vadinsime ūkinės veiklos atlikimo paskata. Pagrindinė žmogaus ūkinės veiklos paskata – užtikrinti savo egzistenciją ir jos tęstinumą, tenkinant įvairiausių poreikius ir kuriant jų tenkinimo sąlygas. Akivaizdu, kad ūkinės veiklos paskata verčia ekonomikos dalyvį arba didinti savo veikliojo gyvenimo galimybes, kuriant naujas poreikių tenkinimo sąlygas, arba riboti savo poreikius, mažinant vartojimo mastą.

Ūkinės veiklos paskatas galima suskirstyti šitaip:

- vidinė paskata, nulemta žmogaus psichofiziologinių būtinybių ir galimybių;
- išorinė paskata, kurią lemia aplinkos pokyčiai ir jos suteiktos galimybės.

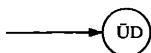
Abi paskatų grupės yra tarpusavyje susijusios priežasties ir pasekmės ryšiais. Be to, kiekvienas žmogus iš dalies priverstas dalyvauti ūkinėje veikloje, būti arba tiesioginiu jos subjektu, arba priklausyti nuo jos. Taigi ūkinė paskata fiksuoja tam tikrą būtiną prievartą, viena vertus, nulemtą vidinių prieštaravimų, kita vertus, – išorinių veiksmų.

Toliau paanalizuosime žmogaus ūkinių paskatų evoliuciją atskirose ekonominėse sistemose.

Žmogaus veiklojo gyvenimo paskatos primityviame ūkyje

Primityvioje ūkinėje sistemoje žmogaus veiksmams buvo tiesiogiai skirti kuo geriau adaptuotis prie išorinės aplinkos, įveikti gamtos stichiškumą, tenkinti fiziologinius poreikius, pasiimti iš gamtos būtiniausias medžiagas. Dėl žemo išsivystymo lygio žmogaus materialūs poreikiai buvo riboti iki primityviausių – išgyventi. Taigi ūkinių veiksmų atlikimą nulėmė fiziologinė būtinybė išlikti ir užsitikrinti tolesnę egzistenciją. Ūkinių veiksmų tikslas išimtinai buvo pats žmogus, būtiniausi minimalūs materialūs jo poreikiai.

Ūkinės veiklos paskatas primityviame ūkyje galima pavadinti fiziologinės prievartos nulemtomis paskatomis (1 pav.). Ištinė horizontali linija rodo gamtos nepalankumą ūkio dalyviui (ŪD) ir jo bejėgiškumą prieš gamtą, priklausomybę nuo objektyvių išorinių aplinkybių. Tokia buvo primityvios ūkinės veiklos aplinka, jos sudėtingumas konkrečiam žmogui tam tikroje vietoje tuo laiko momentu. Pagrindinės ekonominės problemos sprendimą, kartu ir viso ūkinio gyvenimo organizavimą nulėmė įpročiai, tradicijos, nuovoka. Ūkinės veiklos paskatos objektas – visagalė gamta, kartu ir žmogus (1 pav. tai rodo į ūkio dalyvį nukreipta rodyklė). Priešingu atveju iškilavo egzistencijos užsitikrinimo, tolesnio gyvavimo problema. Tuo tarpu pasirinkimo galimybės, veiksmų laisvės fiziologinės paskatos nesuteikia.

1 pav. Fiziologinės ūkinės veiklos paskatos primityviame ūkyje

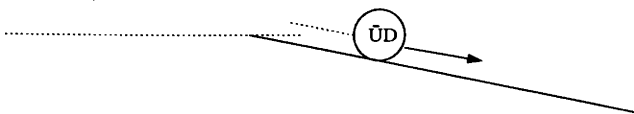
Prasidėjusi socialinė-kultūrinė žmonijos evoliucija lėmė ūkinių veiksmų atlikimo tradicijų, patirties, supratimo, elgesio normų ir kitokio socialinio patyrimo perdavimą mokymo (o ne vien mėgdžiojimo) būdu kitoms kartoms. Šios evoliucijos pradžia kartais siejama su faktine žmogaus biologinės evoliucijos pabaiga. Palankios gamtinės sąlygos ir įvairėjančios poreikių tenkinimo priemonės buvo pagrindinė prielaida atsirasti produktų perてkliui, taip pat galimybei daugiau veiksmų skirti kūrybai, poreikių tenkinimo sąlygoms kurti.

Kai žmogus savo ūkinėje veikloje vis labiau pradėjo orientuotis į poreikių tenkinimo sąlygų kūrimą (o ne vien į būtiniausių materialių poreikių

tiesioginį patenkinimą), prasidėjo ūkio pažanga. Akivaizdus jos padarinys – organizavimo formų tobulėjimas ir pirmiausia kooperavimosi, darbo pasidalijimo, mainų plėtotė. Išskirtinis vaidmuo teko konkurencijai, dėl kurios išsiskyrė ir įsigalėjo priimtinausios konkrečiomis sąlygomis adaptavimosi prie išorinės gamtinės-socialinės aplinkos priemonės. Buvo atrasti nauji, pažangūs materialių gėrybių kūrimo metodai, lėmę patirties, žinių kaupimąsi ir perdavimą kitoms kartoms.

Keičiantis materialių gėrybių kūrimo sąlygoms, kito ir žmonių elgesio normos: gamtos instinktus išstūmė moralė; spontaniškai nusistovėjo primityvi (autoritarinė ar religinė) socialinė tvarka – iš pradžių mažesnėje žmonių grupėje, o vėliau vis didesnėse bendruomenėse. Atsiradusi socialinė tvarka, pripažintos elgesio normos padėjo kiekvienam žmogui ir jų bendruomenei išgyventi, o vėliau – geriau adaptuotis prie besikeičiančių gyvenimo sąlygų, sukurti vis efektyvesnių poreikių tenkinimo priemonių.

Pamažu ūkinės veiklos paskatos buvo nukreipiamos nuo ūkininkaujancio subjekto į jo ar jų visumos kuriamą aplinką, materialių poreikių tenkinimo užsitikrinimo sąlygas (2 pav. paskatos rodyklė nukreipta nuo ūkio dalyvio link išorinės aplinkos). Ūkinė aplinka tapo palankesne veikiančiam žmogui – materialių poreikių tenkinimo sąlygų kūrimas ir tolesnis tobulinimas suteikė ūkininkavimui tam tikrą pagreitį, nulėmė primityviam vystymuisi būdingas savaiminio didėjimo tendencijas. Ankstesnių veiksmų, skirtų kurti poreikio tenkinimo priemones, rezultatai suteikė galimybę vis labiau tenkinti tiesioginius poreikius. Todėl 2 pav. ūkininkavimo aplinka yra pavaizduota nuožulnėjančios formos tiese (galima net teigti, kad kuo statėsnė aplinkos tiesė, tuo spartesnė buvo ūkio pažanga. Tačiau šio teiginio detalesnis aptarimas nepatenka į straipsnio analizės objektą ir todėl čia aplinką vaizduojančios tiesės nuožulnėjimas yra principinis momentas pažymėti patį ūkio pažangos faktą ir jo poveikį rinkos aplinkos formai susidaryti). Taigi prasidėjo fiziologinių paskatų transformavimasis į ekonomines paskatas. Visa tai lėmė svarbios ūkininkavimo prielaidos – veiksmų laisvės formavimąsi.

2 pav. Ūkio aplinkos kitimas, nulėmęs fiziologinių paskatų transformavimąsi į ekonomines paskatas

Išanalizavus įsivaizduojamas primityvus ūkio sąlygas, jų kitimą ir poveikį ūkininkaujantiems subjektui, darytinos tokios išvados:

1) primityviame ūkyje žmonių veiksmus labiau lėmė fiziologinė nuostata – tiesioginis poreikių tenkinimas, t. y. veiklos tikslą pirmiausiai lėmė žmogaus norai, poreikiai arba jo vidinės fiziologinės-psichologinės pusiausvyros pažeidimas ir siekimas ją atgauti;

2) tolesnė technologijos pažanga, socialinio-ekonominio organizuotumo didėjimas skatino darbo našumo, gamybos masto didėjimą, ūkinių ryšių sudėtingėjimą. Visa tai nulėmė vientisos ekonominės sistemos – rinkos ūkio tolygų organizavimąsi.

Rinkos ekonomikos veiklojo gyvenimo paskatos

Rinkos ūkyje žmogaus ūkinius veiksmus vis labiau lemia būtinybė užsitikrinti geresnes poreikių tenkinimo sąlygas. Todėl ūkinės veiklos tikslas pirmiausia didinti žmogaus galimybes, įveikti ribotų galimybių ir beribių norų neatitikimą, t. y. užsitikrinti žmogaus atitikimą išorinei aplinkai, atkurti pažeistą žmogaus organizmo ir išorinės aplinkos pusiausvyrą. Kitaip tariant, rinkos sąlygomis ūkinės veiklos priemonės tampa žmogaus veiklojo gyvenimo tikslu. Todėl ūkinė veikla akivaizdžiai priklauso nuo išorinių aplinkybių, verčia žmogų vis labiau didinti savo galimybes, pasinaudoti ypatingomis asmeninėmis dalykinėmis savybėmis. Išryškėja išskirtinės žmogaus elgesio nuostatos – savanaudiškumas, racionalumas ir individualumas. Teorijoje ūkininkaujantis subjektas apibūdinamas *Homo economicus* modeliu. Kartu neatmetamas kitų socialinių reiškinių – šeimos, kultūros, religijos, politikos, istorijos ir kt. poveikis konkretiems žmogaus ūkiniams veiksams. Pirmasis žmogaus ekonominio elgesio modelis pradedamas papildyti *Homo sociologicus* modeliu. Visa tai rodo, kad žmogaus ūkinis gyvenimas ir jo paskatos dėl evoliucijos procesų tapo itin sudėtingais socialiniais-ekonominiais reiškiniais ir juos paaiškinti nėra paprastas teorinis uždavinys.

Veiklojo gyvenimo paskatų požiūriu rinkos savaiminės plėtotos mechanizmas lemia dinaminės pusiausvyros būsenos siekimą, t. y. užtikrina tiek didėjimo tendencijas, tiek ir neigiamą grįžtamąjį ryšį – mažėjimo tendencijas. Veiklojo gyvenimo paskatas formuojančiu ir lemiančiu veiksmu tampa išorinė aplinka ir jos pobūdis. Pusiausvyros būklę rinkos sistemoje užtikrina veiklos išorinės aplinkos ir tos veiklos paskatų, vei-

kiančių rinkos dalyvio veiksmus priešingomis kryptimis toje aplinkoje, harmoninga visuma.

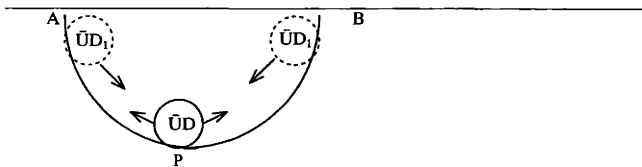
Veiklos atlikimo išorinė aplinka yra būtina, tam tikrą laiką stabili (statinė) pusiausvyros sąlyga, o poveikio jėgos – pakankamos dinaminės sąlygos. Toks pusiausvyros supratimas visiškai atitinka rinkos ekonomikos savaiminės plėtotės idėją. Išorinę veiklos atlikimo aplinką bendriausiu požiūriu būtų galima suprasti kaip natūralių procesų, taip pat ūkio dalyvių ir jų veiklą reglamentuojančių institucijų konkrečių veiksmų ilgalaiškių ir trumpalaikių padarinių visumą. Tarp ūkio dalyvių ir valdžios institucijų veiksmų atlikimo ir jų padarinių pasireiškimo yra trumpesnis ar ilgesnis laiko tarpas. Taigi galima skirti dabartinę veiklos atlikimo aplinką su trumpalaikiais pokyčiais ir besiformuojančią ateities ilgalaiškę ūkio aplinką. Dabartinė aplinka – tai natūralių procesų, taip pat ūkio dalyvių ir valdžios institucijų praeityje atliktų veiksmų ilgalaikiai padariniai (pėdsakai), pasireiškiantys per verslo kultūrą, t. y. jo vertybes, tradicijas, normas, verslo organizavimo ir tvarkymo patirtį, valdžių priimtų norminių aktų veikimą ir kt. Kartu suprantama, kad dabar yra kuriama ateities ūkio aplinka, jos parametrai įvairiausiais aspektais – gamtiniais-ekologiniais, socialiniais-kultūriniais, demografiniais, ekonominiais, teisiniais, moksliniais-techniniais ir kt. Toks dvejetainis išorinės ūkio aplinkos supratimas laiko požiūriu neprieštarauja principui – ekonomika, jos rezultatai yra orientuoti į ateitį (arba: dabartinius ūkininkaujančių subjektų veiksmus daug nulemia anksčiau jų padaryti veiksmai ir yra svarbi prielaida ūkiniams veiksams ateityje).

Dėl savaveiksmių ūkio dalyvių veiksmų pirmiausia formuojasi verslo mikroekonominė aplinka, tuo tarpu dėl valdžios institucijų veiksmų, taip pat natūralių procesų – makroekonominė aplinka. Valdžios institucijų politinės nuostatos, priimami norminiai aktai lemia ekonominės aplinkos pobūdį, išreiškia valdžios nuostatas ūkio atžvilgiu. Priklausomai nuo poveikio ūkio dalyviams išorinė aplinka gali būti:

- 1) palanki laisvam (privačiam) verslui ir jį lemianti bei skatinanti;
- 2) nepripažįstanti laisvo verslo ir lemianti bei skatinanti ekonominę prievartą.

Esminė žmogaus veiklojo gyvenimo paskata rinkos sąlygomis yra ekonominis svertas (jėga, stimulas). Jo veikimas (neveikimas) priklauso nuo išorinės ūkio aplinkos pobūdžio. Kitaip tariant, ūkio aplinka – būtina ekonominio sverto veikimo prielaida.

Ekonominis svertas bendriausiu požiūriu – tai dvilypis ekonominis reiškinys, veikiantis ūkio dalyvi priešingomis kryptimis. Kai šios priešingos ekonominio reiškinio veikimo kryptys (didėjimo ir mažėjimo tendencijos) atsveria viena kitą, t. y. išnyksta, susiformuoja pusiausvyros būklė (3 pav.).

3 pav. Rinkos ūkyje natūraliai susiformavusi išorinė aplinka ir ekonominės veiklojo gyvenimo paskatos

Čia išorinė ūkio aplinka pavaizduota įdubusiu puslankiu APB. Šią formą suteikė natūralių procesų, ūkio dalyvių (ŪD) ir valdžios institucijų ankstesnių veiksmų ilgalaikiai padariniai – verslo laisvė, konkurencija, privataus intereso vyравimas, sąžiningo verslo taisyklės, norminiai aktai, neprieštaraujantys rinkos ūkio mechanizmo veikimo principams, ir kt. Ūkio dalyvių ir valdžios institucijų dabartiniai veiksmai neignoruoja šių padarinių. Dabartiniai veiksmai yra adekvatūs ankstesnių veiksmų padariniams. Būtent tokioje ūkio aplinkoje gali reikštis ekonominiai svertai. Jie ūkio dalyvių veiksmus orientuoja priešingomis kryptimis (tai pavaizduota rodyklėmis nuo ūkio dalyvio priešinga linkme), lemia jų alternatyvumą ir pasirinkimo būtinybę. Išorinės aplinkos pobūdis ir ekonominių svertų veikimas skatina savaiminį judėjimą, nuolatinį pusiausvyros būklės siekį P taške.

Pusiausvyros būklės pažeidimas reiškia, kad suaktyvėja tam tikri ūkio dalyvio veiksmai, t. y. pradeda vyrėti ekonominio svorto veikimas į vieną ar kitą pusę. Tarkime, kad ūkio dalyvio ŪD rinkos būseną yra arčiau A taško, konkrečiai – būseną ŪD₁. Tokią situaciją gali sukelti ekonominis stimulus, pvz., rinkos kainos didėjimas. Verslo dalyviai, perskaitę ir tinkamai supratę šią rinkos informaciją, pradeda didinti gamybos apimtį, drauge ir pasiūlą. Didesnė rinkos kaina reišks, kad paklausa viršijo pasiūlą. Dėl ūkio dalyvio veiksmų paklausa ir pasiūla balansuosis, tam tikru momentu išnyks kainos ir kiekio kitimų tendencijos. Bus pasiekta trumpalaikė rinkos pusiausvyra. Tačiau dėl gamybos inertiškumo (t. y. tolesnio gamybos apim-

ties, o drauge ir pasiūlos didinimo), ekonomikos neapibrėžtumų (pvz., informacijos asimetriškumo), laiko veiksnio, taip pat dėl kitų ekonominių svertų, stimulų veikimo priešinga linkme ūkio dalyvis pereis pusiausvyros būseną P taške ir artės link B taško. Kitaip tariant, ankstesnė trumpalaikė pusiausvyra bus pažeista. Faktinė rinkos situacija būtų tokia: pasiūla viršija paklausą, kaina pradeda mažėti, racionalus ūkio dalyvis mažina gamybos apimtį. Dėl pastarųjų veiksmų grįžtama pusiausvyros P taško link. Vėlgi dėl inertiškumo ar kitų priežasčių vyktų judėjimas A taško link, t. y. pradinės būsenos UD_1 link. Judėjimai arba svyravimai A ir B taškų link periodiškai kartotųsi. Jeigu neįvyktų išorinė intervencija į rinkos ūkio mechanizmą, svyravimų amplitudė savaime mažėtų ir taip būtų pasiekama ilgalaikė pusiausvyra. Taigi pakaktų laiko natūraliam ekonominio svorto veikimui visiškai atsiskleisti, t. y. svyravimui nuo maksimalios iki minimalios amplitudės ir sąlyginės ramybės būsenai P taške pasiekti. Ekonominių svertų kryptį žymaus kitimo tendencijos išnyktų.

Rinkos ekonomika nėra krizinės būklės tol, kol ilgalaikė pusiausvyra pažeidžiama lokaliai, trumpam ir nedaug. Kitaip tariant, kol ekonominių svertų svyravimų amplitudės yra menkos, tol visuminė rinkos pusiausvyra yra nepažeidžiama. Tačiau kuo labiau ekonominiai svertai išsibalansuoja (arba išbalansuojami) ir veikia viena kryptimi (pvz., priartėja prie B taško), tuo labiau pažeidžiama visuminė pusiausvyra. Dideli amplitudės svyravimai ekonomiką destabilizuoja ir artina prie krizinės būklės. Tam, kad atsikurtų pažeista ilgalaikė pusiausvyra, turi būti didesnis ekonominių svertų veikimas priešinga linkme, t. y. A taško link. Jeigu ekonominių svertų veikimas B taško link aktyvinamas politiniais stimulais, o veikimas A taško link, atvirkščiai, slopinamas politinėmis priemonėmis, tai ekonominė krizė tampa ir politinė: didėja socialinė įtampa, ryškėja ūkio disproporcijos, šalies gyventojų netenkina esama ekonominė ir socialinė būklė. Tada ekonominiai reiškiniai gali peraugti į klastingesnius politinius-ideologinius reiškinius.

Rinkos ūkio dalyvį veikia gausybė ekonominių svertų: norai – galiomybės; poreikiai – ištekliai; paklausa – pasiūla; verslo laisvė – asmeninė atsakomybė; kiekis – kaina; išlaidos – įplaukos; nuosavas turtas – skolos; debetas – kreditas ir kt. Svertai yra glaudžiai susiję tiek laiko, tiek vietos požiūriu, tiek ūkio dalyvių, tiek prekių (išteklių) atžvilgiu. Jeigu ekonominio svorto poveikis ūkio dalyviui nėra didelis, pradėjus veikti priešingai ekonominio svorto kryptį, netrukus atkuriami trumpalaikė pusiausvyra. Tačiau

ji dėl inertiškumo pažeidžiama į priešingą pusę. Per ilgesnį laikotarpį, jeigu nesuaktyvėja arba dirbtinai nesuaktyvinamas ekonominio sverto veikimas kuria nors kryptimi, svyravimų amplitudė apie pusiausvyros tašką minimizuojasi ir taip pasiekiami ilgalaikė pusiausvyra. Trumpalaikiai ir intensyvūs svyravimai gali vėl pažeisti ilgalaikę pusiausvyrą. Taigi ilgalaikės pusiausvyros sickimas per trumpalaikę yra pastovus ir įprastas reiškinys rinkoje.

Ekonominių svertų tarpusavio priklausomybė yra tokia, kad, vienam ūkio dalyviui atkūrus pusiausvyros būklę rinkoje vieno ekonominio sverto požiūriu, gali būti pažeista pusiausvyra:

- 1) kito ūkio dalyvio to paties ekonominio sverto požiūriu;
- 2) to paties ūkio dalyvio kito ekonominio sverto požiūriu;
- 3) bet kurio ūkio dalyvio dėl pašalinio įsikišimo į rinkos ūkio veikimo mechanizmą.

Savaime suprantama, kad bet kuris pokytis rinkoje reiškia, jog pažeista ankstesnė pusiausvyra. Trumpalaikius pokyčius rinkoje ir savo ruožtu ekonominių svertų veikimą priešingomis kryptimis lemia:

- a) pačių ūkio dalyvių veiksmai ir jų padariniai (t. y. mikroaplinkos pokyčiai);
- b) valdžios institucijų veiksmai ir jų padariniai (t. y. makroaplinkos pokyčiai);
- c) natūralių procesų pokyčiai ir jų padariniai.

Taigi ūkio aplinka ir ekonominiai svertai yra tos pačios kilmės – juos formuoja tam tikrų veiksmų atitinkami padariniai. Todėl jų sąveika ir gali užtikrinti savaiminę ekonomikos plėtotę. Ūkio aplinka išreiškia ekonomikos dalyvių veiksmų kokybinį aspektą, o ekonominiai svertai – labiau kiekybinį aspektą.

Rinkos pokyčiai veikia ūkio dalyvių interesus, keičia jų elgesį, nulemia atitinkamus veiksmus pagal formulę „kitų akcija – mūsų reakcija“. Žinoma, galima ir priešinga situacija pagal formulę „mūsų akcija – kitų reakcija“ (čia *akcija* suprantama kaip vieno ūkio dalyvio veiksmai, o *reakcija* – kaip kito rinkos dalyvio atsakomieji veiksmai). Todėl vieno ekonomikos dalyvio veiksmai ir jų padariniai kitą ūkio dalyvį:

- 1) skatina tęsti tuos pačius veiksmus (t. y. sustiprina ekonominio sverto veikimą ta pačia kryptimi);

2) verčia riboti ankstesnius veiksmus ir skatina atlikti naujus veiksmus (t. y. lemia ekonominio svorto veikimą priešinga kryptimi);

3) neveikia ir nesukelia jokios reakcijos (t.y. ekonominio svorto veikimas yra natūralus, vedantis į pusiausvyros būseną).

Vienos krypties ekonominio svorto veikimą galima pavadinti ekonominiu stimulu arba tiesiog ekonomine jėga. Tokio pobūdžio stimulus (arba jėga) yra natūralus. Pavyzdžiui, jeigu didėjanti paklausa (kartu ir didėjanti kaina) yra vienos krypties ekonominio svorto veikimas, nulemtas vartotojų elgesio ir jį skatinančių veiksmų, tai padidėjusi paklausa (didėjanti kaina) yra kartu natūralus ekonominis stimulus gamintojams didinti pasiūlą. Kitaip tariant, stimulus skatina ekonominio svorto veikimą priešinga kryptimi, arba – didėjanti verslo laisvė yra ekonominis stimulus didinti asmeninį atsakomybę. Jeigu pastarasis stimulus nesuveiktų, tai ūkio dalyvis paprasčiausiai patirtų nuostolių (arba bankrutuotų). Natūralus ir bendriausias ekonominis stimulus yra ūkio dalyvio savanaudiškumas (asmeninis interesas). Jis lemia ekonomikos subjektų racionalumą bei individualumą.

Jeigu stimulu (arba jėga) nėra viena kuri nors ekonominio svorto veikimo priešinga linkme kryptis, skatinanti ūkio dalyvį atlikti tam tikrus veiksmus, tai toks stimulus yra išorinio poveikio. Jis yra dirbtinis, orientuotas į ekonominio svorto kurios nors krypties veikimo sąmoningą ar nesąmoningą skatinimą arba ribojimą. Toks stimulus arba užtikrina dirbtinį naujos pusiausvyros būsenos siekimą, arba ankstesnės pusiausvyros būsenos destabilizavimą. Žinoma, pastarasis dirbtinio stimulo poveikis nesiskiria nuo natūralaus ekonominio stimulo poveikio, kada siekiama arba sustiprinti ekonominio svorto veikimą viena kryptimi (t. y. labiau destabilizuoti pusiausvyrą), arba susilpninti ekonominio svorto veikimą ta kryptimi (t. y. norima greičiau pasiekti pusiausvyros būklę, minimizuojant ekonominio svorto veikimo priešingomis kryptimis amplitudę).

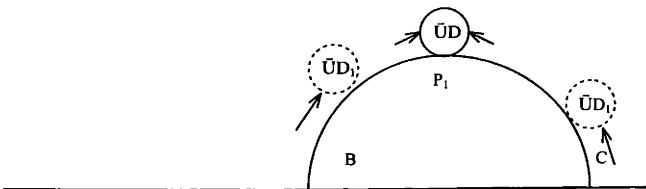
Dirbtiniais stimulai (arba politinio poveikio jėgomis) dažniausiai naudojasi verslą reglamentuojančios institucijos. Jų priimti norminiai aktai gali skatinti ekonomikos dalyvį atlikti (arba neatlikti) tam tikrus veiksmus, pvz., skatinančius stabilumą, ilgalaikę pusiausvyrą. Suprantama, tokios pusiausvyros pasiekimą užtikrintų rinkos ūkio mechanizmas. Tačiau jeigu rinkos mechanizmas į šią pusiausvyrą vestų ilgą laikotarpį, sąlyгодamas trumpalaikius materialius nepriteklus, socialinę įtampą, tai jį gal ir būtų galima papildyti vyriausybės įsikišimu (žinoma, jei vyriausybės dirbtini stimulai bū-

tų adekvatūs natūraliems rinkos ūkio stimulams). Dirbtini stimulai negali pakeisti natūralių. Jie gali būti naudojami trumpą laiką ir tik kol paveikia ekonominio svėro veikimą norima linkme. Per didelis dirbtinumas paprasčiausiai blokuoja rinkos ūkio mechanizmo veikimą ir galiausiai verčia keisti verslo makroaplinkos principinius parametrus.

Natūralūs stimulai (jėgos) nėra tiesiogiai orientuoti į ūkio dalyvius. Jie orientuoti į ekonomikos dalyvius per aplinką, kurioje veikia subjektai, per aplinkos pokyčius. Vadinasi, ekonomikos dalyviams paliekama pasirinkimo laisvė – jie savarankiškai sprendžia, kaip elgtis, kokius atlikti veiksmus. Tokioje situacijoje ekonomikos dalyvio elgesį formuoja jo nauda, galimybės, kitų ūkio dalyvių veiksmai. Tuo tarpu dirbtiniai stimulai yra politinio pobūdžio išorinis poveikis, norint sąmoningai užsitikrinti tam tikrus ekonomikos dalyvio veiksmus. Taigi dirbtini stimulai orientuoti į pačius subjektus, jų konkrečius veiksmus. Ūkio dalyviams nepaliekama pasirinkimo laisvės. Jie privalo elgtis pagal kitų nurodymą. Tokioje situacijoje vyrauja ekonominė prievarta, galimas priešinimasis vykdyti primetamus veiksmus.

Komandinio ūkio sąlygotos veikliojo gyvenimo paskatos

Komandinio (planingo) ūkio veikimo principai iš esmės skiriasi nuo rinkos ekonomikos. Tai galima paaikškinti išorinės ūkio aplinkos ir veikliojo gyvenimo paskatų skirtumais (4 pav.).

4 pav. Komandiniame ūkyje dirbtinai suformuota išorinė aplinka ir politinės veikliojo gyvenimo paskatos

Komandinio ūkio aplinkos pobūdis pavaizduotas išgaubtu puslankiu BP_1C . Šią formą suteikė tokie valdžios institucijų politinių veiksmų ilgalai-

kiai padariniai – išorinis detalus ūkio dalyvių veiksmų suplanavimas (beje, vietoje *ūkio dalyvio* vertėtų įrašyti *valdžios institucija*; tai geriau atitiktų esmę), visa apimantis vyriausybiniis ekonomikos reguliavimas, valstybinės nuosavybės vyravimas, privataus intereso slopinimas ir kt. Trumpai tariant, pagrindinis ūkininkavimo aplinkos bruožas – ekonominė prievarta. Valdžios institucijų dabartiniai veiksmai skirti prievartos mechanizmui stiprinti (nors ūkio dalyviams tokia padėtis nepriimtina).

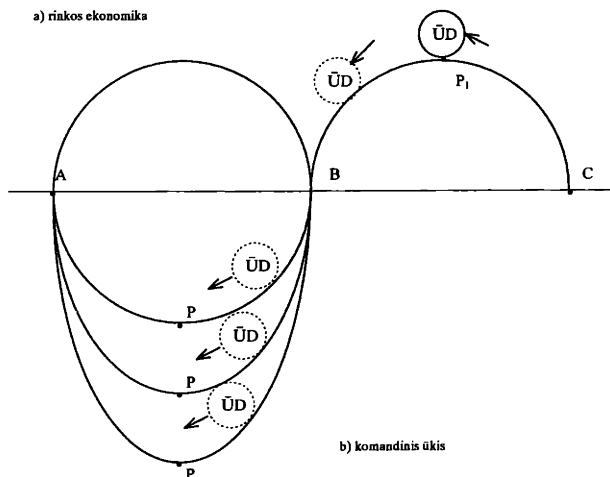
Komandinio ūkininkavimo aplinkai reikia adekvačių skatinamųjų (slopinamųjų) priemonių. Jomis yra dirbtiniai politiniai stimulai arba jėgos. Natūralūs ekonominiai svertai ir stimulai negali reikštis, nes tam nėra sąlygų (žinoma, atskiri ekonominių stimulų elementai planingoje ekonomikoje galimi). Ūkininkavimo aplinkos pobūdis ir politinių jėgų veikimas suformuoja ir dirbtinai palaiko „pusiausvyros“ būklę P_1 taške. Tokią būklę išlaikyti yra sunkus politinis uždavinys, sprendžiamas išimtinai ideologinėmis priemonėmis.

Kaip matome, politinės jėgos veikia ūkio dalyvius iš abiejų pusių. Palyginę šią situaciją su atitinkama situacija 3 pav., pamatysime esminį ekonominių svertų ir politinių jėgų veikimo skirtumą. Ekonominiai svertai orientuojami ne į ūkio dalyvius, bet nuo jų į aplinką priešingomis kryptimis. Kokius veiksmus atlikti ir koku intensyvumu, sekant ekonominio svarto veikimą atitinkama kryptimi (tiksliau sakant, siekiant tam tikros potencialios būklės, išreikštos konkrečiais ekonominiais dydžiais), pasirenka ūkio dalyvis. Tuo tarpu politinės jėgos (žr. 4 pav.) yra nukreiptos iš abiejų pusių tiesiogiai į ūkio dalyvį, nepalikdamos jam pasirinkimo laisvės. Tik tokiu būdu gali būti išsaugoma dirbtinai sukurta ideologinė „pusiausvyra“ P_1 taške.

Šios „pusiausvyros“ pažeidimas reikštų, kad susilpnėjo tam tikri valdžios institucijų veiksmai arba jos nežino, kokius veiksmus primesti ūkio subjektams. Kitaip tariant, abipusiai veikiančios politinės jėgos yra nesubalansuotos, atsiranda silpna ekonominės prievartos mechanizmo grandis. Tokia politikos silpimo situacija yra pavojinga ir ją stengiamasi tuoj pat ištaisyti. Lokalūs ideologinės „pusiausvyros“ pažeidimai galimi trumpą laikotarpį ir tik išimtiniais atvejais. Per dažnas jų kartojimasis paprasčiausiai griaua politinę sistemą.

Komandinio ūkio suformuota ideologinė „pusiausvyra“ pažeidžiama, kai ankstesnės politinio poveikio jėgos pradeda silpti, tampa nepriimtinos daugumai šalies gyventojų ir didėja jų socialinis aktyvumas. Tuo tarpu

opozicinės valdžios politinės nuostatos yra orientuojamos į būtinų rinkos ekonomikos funkcionavimo prielaidų kūrimą, išorinės aplinkos pobūdžio pakeitimą (savaiminį kitimą). Prieš aštuonerius ar net daugiau metų Lietuvoje prasidėję ir tebevykstantys ekonominių sistemų transformavimo procesai išorinės aplinkos ir veikliojo gyvenimo paskatų kitimo požiūriu vaizduojami 5 pav.

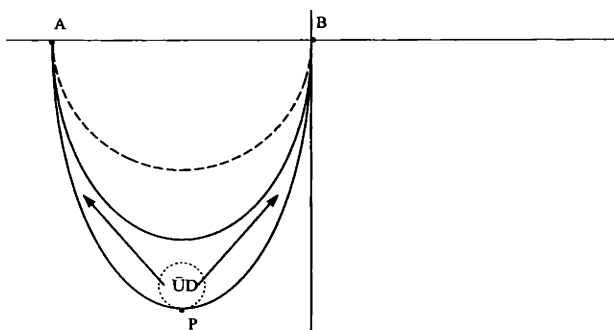
5 pav. Ekonominių sistemų transformavimosi laikotarpio ūkinė aplinka ir žmonių veikliojo gyvenimo paskatos

Kaip matome 5 pav. b) dalyje, vaizduojančioje komandinės ekonomikos žlugimo pradžią, veikia tik vienos krypties politinė jėga. Ji yra pažangi, pradėjusi griauti prievartos mechanizmą, dirbtinai suformuotą „pusiausvyros“ būklę P_1 taške. Kartu ši jėga lems tolesnę politinės-ūkinės krizės gilėjimą, kol:

1) nesusiformuos būtinos rinkos ekonomikos funkcionavimo prielaidos, skatinančios naują išorinę aplinką (jos pobūdis turėtų būti panašus į BPA formą, parodytą 3 pav.);

- 2) nebus juridiškai įteisintas ekonominių svertų veikimas;
- 3) didelė socialinė įtampa, spartinanti naujos ekonominės sistemos kūrimąsi;
- 4) šalies gyventojai nebus moraliai (ir iš dalies materialiai) parengti veikti naujai besiformuojančioje ūkinėje makroaplinkoje;
- 5) nesumažės vyriausybės ekonominio vaidmens mastas ir nepasikeis jo turinys.

Faktinė rinkos ekonomikos formavimosi pradžia galima laikyti tą dieną, kada atsiranda ir pradeda veikti ekonominės poveikio priemonės. Suprantama, kad besiformuojančių ekonominių svertų veikimo priešingomis kryptimis amplitudė pereinamojo laikotarpio pradžioje bus gerokai ilgesnė nei ji tokia būtų, kada ekonominė padėtis būtų stabilizavusis (6 pav.).

6 pav. Ekonominių svertų veikimas žlugus komandiniam ūkiui

Kitaip tariant, rinkos ekonomikos formavimosi pradžioje itin juntamos ekonominių dydžių kitimo tendencijos (pvz., rinkos kainos turi tendenciją didėti, gamybos apimtys tendenciją mažėti, firmos bankrutuoja, akivaizdus greitas ir didelio masto pasipelnymas ir t. t.). Kuo ilgiau formuosis rinkos ekonomikos aplinka, tuo gilesnė bus ūkinė-politinė krizė, tuo ilgesnė

nis atstumas nuo B taško link pusiausvyros P taško, tuo ilgiau veiks ekonominio svorto pusė link A taško. Savo ruožtu ekonominio svorto priešingos pusės veikimas link B taško irgi bus aktyvesnis (pvz., ankstesnį ryškų kainų augimą turėtų pakeisti jų mažėjimo tendencija).

Ekonominių svortų veikimo amplitudė mažės, ekonominė padėtis stabilizuosis ir artės prie ilgalaikės pusiausvyros tik kai sparčiau formuosis rinkos makroaplinka, didės verslininkystės patyrimas, labiau derinsis verslo laisvė ir ūkio dalyvių asmeninė atsakomybė, įsigalės sąžininga konkurencija.

L I T E R A T Ū R A

1. Gronskas V. Verslo ekonomika. Kaunas, 1993.
2. Kvedaravičius J. Kai kurie teoriniai permainų ūkininkavimo srityje aspektai. Ūkinė sistema // Lietuvos ūkis. 1991. Nr. 7.
3. Kvedaravičius J. Kaip suvokti vadybą. Vadyba ir rinkos ekonomika. Kaunas, 1992.
4. Lydeka Z. Ekonominių sistemų transformacijos laikotarpio charakteristika // Lietuvos mokslas. 1996.
5. Benveniste, G. Mastering the Politics of Planning: Grafting Credible Plans and Policies that Make a Difference. Oxford, Polity Press, 1990.
6. Drucker, P. F. The New Society of Organizations // Harvard Business Review. Sept. – Oct., 1992.
7. Galbraith, J. K. Economics and the Public Purpose. Boston, Houghton Mifflin Company, 1973.
8. Hall, R. E. Market Structure and Macroeconomic Fluctuations // Economic Activity. 1986. No. 2.
9. Pigott, J. and Whalley J. New Developments in Applied General Equilibrium Analysis. Cambridge Polity Press, 1985.
10. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука. Москва, 1989.
11. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. Москва, 1990.
12. Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990.
13. Глазьев С. Ю. Экономическая теория технического развития. Москва, 1990.
14. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики. Москва, 1989.
15. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики. Москва, 1991.
16. Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. Москва, 1990.
17. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Москва, 1986.
18. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва, 1982.

ECONOMIC ACTIVITY OF THE INDIVIDUAL AND THE EVALUATION OF MOTIVATION

Z i g m a s L y d e k a

S u m m a r y

The article analyses the concept of an individual's economic activity and its motivational evolution in different economic systems. The purpose of economic activity is to obtain certain real values that satisfy appropriate requirements or to ensure that these requirements are satisfied. This process is determined by two essential circumstances: motivation and economic environment of economic activity. An absolute necessity is the motivational desire to overcome inadequacy between limitless requirements and limited possibilities in order to satisfy the fulfillment of economic activities. The main motive of an individual's economic activity execution is to guarantee its existence and continuity and to satisfy various requirements as well as to create conditions for them. The motive of economic activity obviously forces the participant to either increase his/her possibilities of activity creating new conditions to satisfy, or limit the requirements by decreasing the scope of usage.

The philosophical motives of activities are directly aimed at an individual in one direction. Meanwhile, political forces affect the participants from both directions. Economic leverage is aimed not at the economic participants, but from them to the environment in the opposite direction.